

تحليل و ارزیابی مسائل عمده
اقتصاد اسلامی

سرمحقق عبدالباری راشد

تهران

۱۳۹۱

بین الملل ۱۷ / اقتصاد ۶۲

سرشناسه: راشد، عبدالباری، ۱۳۳۶-

عنوان و نام پدیدآور: تحلیل و ارزیابی مسائل عمده اقتصاد اسلامی / سرمحقق عبدالباری راشد
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز
تحقیق و توسعه علوم انسانی؛ آکادمی علوم افغانستان، ۱۳۹۱.

مشخصات ظاهری: ده، ۳۳۴ ص.

فروست: «سمت»؛ ۱۶۳۳. بین الملل؛ ۱۷/اقتصاد؛ ۶۲.

شابک: ۰-۸۱۶-۵۳۰-۹۷۸۹۶۴۰۰۰ ۶۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Abdul Bari Rashed. Analysis and Evaluation of the Major
Islamic Economic Issues.

یادداشت: کتابنامه: ص. ۳۳۲-۳۳۴.

موضوع: اسلام و اقتصاد

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه
علوم انسانی.

شناسه افزوده: آکادمی علوم افغانستان

رده بندی کنگره: ۱۳۹۱ ۴ ت ۱/۲/۳۰ BP

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۳۳

شماره کتابشناسی ملی: ۳۰۴۶۸۲۷

تحلیل و ارزیابی مسائل عمده اقتصاد اسلامی

سرمحقق عبدالباری راشد

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی
و آکادمی علوم افغانستان

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۱

تعداد: ۵۰۰

حروفچینی، لیتوگرافی، چاپ و صحافی: «سمت»

قیمت در ایران: ۶۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و
عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشران یا مؤلف، نشر یا پخش یا
عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

ایران، تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبهروی پمپ گاز،

نشانی: کد پستی: ۱۴۶۳۳۶۵۸۵۱، تلفن: ۰۰۹۸۲۱۴۴۲۴۶۲۵۰-۲

www.samt.ac.ir info@samt.ac.ir

افغانستان، کابل، آکادمی علوم افغانستان، phone: 0093(0)202103116

سخن «سمت»

با توجه به نیاز جامعه بشری به تعامل سازنده و همگرایی با یکدیگر در مسیر رشد و شکوفایی ملتها و با عنایت به پیوند دیرینه علمی و فرهنگی همه‌جانبه دو ملت ایران و افغانستان؛ سازمان مطالعه و تدوین کتابهای درسی دانشگاهی (سمت) جمهوری اسلامی ایران و اکادمی علوم جمهوری اسلامی افغانستان برای گسترش و تعالی دانش و فرهنگ دو کشور، همکاریهای گسترده‌ای را در عرصه‌های مختلف تحقیق، تألیف، چاپ و نشر کتاب جهت استفاده استادان و دانشجویان افغانی و ایرانی آغاز نموده‌اند.

در این راستا کتاب *تحلیل و ارزیابی مسائل عمده اقتصاد اسلامی* تألیف سر محقق عبدالباری راشد، با مدیریت و نظارت اکادمی علوم جمهوری اسلامی افغانستان به رشته تحریر درآمده و با حمایت مادی و معنوی سازمان «سمت» چاپ و تقدیم دوستداران علم و دانش می‌گردد. با این امید که این پیوند دیرینه هرچه بیشتر استوارتر و گسترده‌تر شود و جامعه انسانی در حال و آینده از نتایج دلنشین آن بیشتر بهره‌مند گردد. در ادامه لازم است از همکاری و زحمات اکادمی علوم افغانستان، جناب آقای دکتر احمد احمدی رئیس سازمان «سمت» و دیگر عزیزانی که برای به انجام رساندن این مهم همت گماشتند سپاسگزاری شود.

معاونت بین‌الملل

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۷	فصل اول: مروری به گذشته موضوع
۱۷	فصل دوم: توضیح مفاهیم اساسی اقتصاد اسلامی
۱۸	مفهوم مالکیت
۲۰	فلسفه مالکیت
۲۲	اقسام مالکیت
۲۳	مالکیت خصوصی (اهداف، اسباب و حدود)
۳۱	مالکیت عمومی و دولتی
۳۶	کار
۳۷	اهمیت کار از نظر اسلام
۴۱	اقسام کار از دیدگاه اسلام و علمای اقتصاد
۴۶	تولید
۴۸	عوامل تولید
۵۳	رابطه تولید و ثروت
۵۳	منابع تولید
۵۴	توزیع
۵۵	روشهای توزیع برای تعدیل ثروت
۵۷	نظریه‌های توزیع
۶۳	هدف توزیع
۶۴	عاید

۶۶	تنوع و تحرک عایدات اسلامی
۶۷	چگونگی تعیین عاید
۶۹	عواید دولتی
۷۱	مصرف
۷۱	تعریف مصرف
۷۲	انگیزه‌های مصرف و وجوه صرف در آمد
۷۳	وجوه صرف در آمد
۷۳	اسراف و تذیر از نظر اسلام
۷۸	سطح معیشت مطلوب از دیدگاه اسلام
۸۰	ثروت و سرمایه
۸۱	تعریف ثروت و سرمایه
۸۱	چگونگی استفاده از سرمایه در رابطه با کار
۸۲	نگهداری سرمایه
۸۵	انواع ثروت و سرمایه
۸۶	تعدیل ثروت و سرمایه در اقتصاد اسلامی
۸۹	ثروت و مال وسیله عبادت و آزمایش
۹۰	زکات و صدقات
۹۱	زکات
۱۰۹	صدقات
۱۲۰	عشر
۱۲۴	باج (جزیه) و خراج
۱۲۵	جزیه و مقدار آن
۱۲۹	خراج و انواع آن
۱۳۹	فصل سوم: تحلیل فعالیت‌های اقتصادی اسلام
۱۴۴	تجارت و اهمیت آن در اسلام
۱۴۶	فایده (سود) تجارت
۱۴۹	اخلاق و آداب تجارت

۱۵۵	قراردادهای تجارتي
۱۶۸	نحوه تطبیق قوانین اقتصادی در نظام اقتصاد اسلامی
۱۷۲	تأمین غرامات در معاملات تجارتي
۱۷۷	چگونگی استفاده از ثروتهای طبیعی در نظام اقتصاد اسلامی
۱۷۷	زمین
۱۷۹	احیای موات
۱۸۲	حمی، قطیعه و معادن
۱۸۶	مالیات و منابع آن
۱۹۰	بیع و عقد
۱۹۰	بیع
۱۹۸	عقد
۲۰۶	شرکت
۲۰۶	انواع شرکت
۲۰۹	مسائل سرمایه شرکت
۲۱۰	اعضای شرکت
۲۱۲	امتیازات شرکت
۲۱۲	شرکتهای باطل
۲۱۳	مضاربت
۲۱۴	اهمیت و مقاصد اقتصادی مضاربت در اسلام
۲۱۶	ارکان و انواع مضاربت
۲۱۷	شرایط مضاربت
۲۲۶	فصل چهارم: تحلیل معاملات پولی و قیمتها در نظام اقتصاد اسلامی
۲۲۸	پول و وظایف آن
۲۳۰	تفاوت پول با سایر اموال
۲۳۲	آثار اقتصادی پول
۲۳۳	احکام حقوقی و فقهی پول
۲۳۴	ضمانت پولی

۲۳۶	دادوستد
۲۳۷	ربا (سود) و اقسام آن
۲۳۸	ثبوت تحریم سود
۲۳۹	حکمت حرمت سود
۲۴۸	وسایل ازدیاد ثروت بدون ربا
۲۴۸	ثبیت و تعیین قیمت‌ها
۲۵۲	فصل پنجم: نقش بانکها در نظام اقتصاد اسلامی
۲۵۳	چگونگی فعالیتهای بانکداری اسلامی
۲۵۴	فعالیتهای مالی کوتاه مدت و درازمدت بانکها
۲۵۶	خدمات بانکها
۲۵۸	بانک مرکزی: اهداف و وظایف
۲۶۳	سیاستهای پولی در بانکداری اسلامی
۲۶۳	تغییر نرخ ذخیره قانونی
۲۶۴	عملیات بازار آزاد
۲۶۴	تغییر نسبتهای مشارکت
۲۶۵	تغییر حداقل نرخ سود مورد انتظار
۲۶۵	تغییر امتیازات و جوایز سپرده‌های قرض الحسنه
۲۶۶	کاهش قدرت بانک مرکزی در اجرای سیاست پولی
۲۶۷	موفقیت بانکداری اسلامی در جهان
۲۷۰	بانکهای اختصاصی و وظایف آن
۲۷۶	فصل ششم: ارزیابی مقایسوی برخی از مسائل اساسی اقتصاد اسلامی و نظامهای اقتصادی دیگر
۲۷۸	نظام انگیزشی در اقتصاد اسلامی
۲۷۸	سعادت فرد و انگیزه کسب عاید و درآمد
۲۸۰	انگیزه‌ها و اهداف مشروع و قانونی مصارف و عواید
۲۸۲	سطح معیشت مطلوب از دیدگاه اسلام
۲۸۳	نیاز از دیدگاه اسلام و سایر نظامها

۲۸۳	تعریف نیاز
۲۸۵	تنوع نیازها
۲۸۵	نیازهای واقعی از نظر احکام شرعی
۲۸۷	پاسخ به امیال و خواسته‌ها
۲۸۷	اهداف استراتژیک اقتصادی از دیدگاه اسلام
۲۸۹	مقایسه اهداف نظام اقتصادی اسلام و نظام اقتصادی سرمایه‌داری
۲۸۹	تفاوت در هدف غایی
۲۹۰	تفاوت در اهداف غیر اقتصادی
۲۹۱	تفاوت در مفهوم سعادت و رفاه مادی فرد
۲۹۱	تفاوت در اهمیت عدالت در مقابل رشد
۲۹۱	نظام اقتصادی سرمایه‌داری
۲۹۳	اهداف
۳۰۱	نظام انگیزشی
۳۰۶	مقایسه مسائل عمده اقتصاد اسلامی و اقتصاد مارکسیسم
۳۱۸	فصل هفتم: شیوه‌های تطبیق و تعمیم نظام اقتصاد اسلامی در کشور
۳۲۸	نتیجه‌گیری
۳۳۰	نظرها و پیشنهادها
۳۳۲	منابع و مأخذ

مقدمه

اقتصاد با اهمیت حیاتی‌ای که در جوامع انسانی دارد، در همه مکاتبها برای خود جایگاه ویژه‌ای را اختصاص داده که حتی کم است، بعضی از افراد و مکاتب فکری در مقام اقتصاد غلو نموده و ایمان بالماده را جانشین همه اصلها و ارزشها بسازند. مسلماً این طرز تلقی، غلط و افراطی و عدول از مرز اصلی نقش اقتصاد در حیات فرد و جامعه به شمار می‌رود. در نقطه مقابل، عده‌ای دیگر ناآگاهانه اقتصاد و مادیات را کلاً عامل همه نارواییها و نابسامانیها دانسته، یک چیز بی‌ارزش جلوه می‌دهند.

به هر صورت نه آن افراط‌گری قابل پسند است که اقتصاد را برتر از انسان و اراده او و بزرگ‌تر از ارزشهای قبول‌شده انسانی بدانند و نه این تفریط را در مورد اقتصاد می‌توان پذیرفت که بعضیها آن را پدیده‌ای بی‌ارزش تعریف می‌کنند؛ زیرا اقتصاد همیشه من حیث و سیله، نقش مؤثری در تأمین خواسته‌های مشروع و نامشروع مادی و معنوی انسان دارد و این خود انسان است که اقتصاد را برای برآورده ساختن امال فاسد نفسانی خود به ضرر خلق الله و جوامع انسانی به کار می‌برد، یا برعکس از اقتصاد سالم برای رفع نیازمندیهای مادی و معنوی خود و جامعه استفاده‌های مجاز و سلیم می‌نماید که مورد تأیید و تشویق اسلام است. حضرت پیامبر اکرم (ص) در این مورد فرموده‌اند:

«نعم المال الصالح للرجل الصالح؛ چه خوبست مال نیکو که برای مرد نیکو باشد».

بر مبنای اهمیت حیاتی اقتصاد است که در اسلام به منظور تأمین عدالت اقتصادی، نظام اقتصادی مشخصی وضع شده است. ملتها و دولتهای اسلامی با تکیه بر مبانی عالی نظام اقتصادی اسلام می‌توانند راه رشد اقتصادی سالم را بهتر از هر نظام اقتصادی دیگر ببینند. اما در بعضی محافل و مجامع سیاسی - فرهنگی و ایدئولوژیک کشور ما پرسشهایی مطرح می‌گردد که قابل عطف است. به طور مثال آیا اسلام می‌تواند به مشکلات اقتصادی جامعه راه حل ارائه کند؟ و آیا در اسلام کدام سیستم اقتصادی مشخص وجود دارد؟

مسلمانان اهل رشته و اهل تحقیق و مطالعه به چنین سؤالات پاسخهای لازم و قناعت بخش ارائه می‌فرمایند. اما جوانان و حتی دانشمندان بی‌بهره و یا کم‌بهره از علوم اسلامی در مواجهت با چنین سؤالات پیچیده و خطیر از مواضع گونه‌گون به رد یا تأیید همچو سؤالات به جواب می‌پردازند. متأسفانه همچو مناظرات و مناقشات سیاسی - علمی غالباً نتایج مطلوب و قناعت‌بخشی در قبال ندارد و منتج به اختلافات عقیدتی - سیاسی می‌گردد.

یگانگی دلیل این گونه گفتگوهای مباحثاتی در میان حلقه‌های مختلفه روشنفکری کشور، فقدان آگاهی لازم و آکادمیک از مسائل اسلامی و مخصوصاً در عرصه اقتصاد اسلامی است. چگونه ممکن و معقول خواهد بود دینی که چندین قرن جامعه انسانی را رهبری و حاکمیت نموده، فاقد نظام و مکتب اقتصادی باشد.^۱

متأسفانه در سرزمین اسلامی افغانستان از گذشته‌ها بدین سو علمای بزرگ و متبحر اسلامی را مجال و یا فرصت تحقیق و نوشتن آثار جامع در زمینه به زبانهای ملی پنتو و یا دری نبوده است.

با درک مبرمیت این مسئله حاد علمی - عقیدتی که گاهی جهات بسیار جدی سیاسی تبلیغاتی نیز پیدا می‌کند، واجب بود تا پروژه‌ای علمی - تحقیقی که جوابگوی برخی از مسائل اقتصاد اسلامی به طور عام باشد روی دست گرفته شود. فلذا با توجه به ابرام این مسئله، پروژه تحلیل و ارزیابی مسائل عمده اقتصاد اسلامی به اینجانب معاون سرمحقق عبدالباری (راشد) تحت راهنمایی پروفیسور (سرمحقق) محمدناصر ستانکزی استاد ارشد انستیتوت اقتصاد اکادمی علوم سپرده شد.

در مقدمه این اثر شایان ذکر است که قبل از ورود به اصل موضوع سیستم اقتصادی را از علم اقتصاد تفکیک نماییم تا باشد که در جریان مطالعه مسائل مربوط به نظام اقتصادی اسلام، در میان اصطلاحات و مفاهیم علم اقتصاد و نظام اقتصادی دچار اشتباه نگردیم. اقتصاد به مثابه یک علم، عهده‌دار تبیین واقعیهایی است که در جامعه بشری و در روابط انسان با مسائل اقتصادی وجود دارد. به عبارته دیگر علم اقتصاد از وضع موجود اقتصادی و علل پیدایش ثروت، فقر، تورم، افزایش قیمت و غیره سخن می‌گوید بدون آنکه

۱. الزحیلی، وهبه، الفقه الاسلامی و ادلته، ج ۷، تهران: مطبعة اسوه، سال ۱۴۲۷ ه. ق، ۲۰۰۶ م، ص ۴۹۷۲.

درباره خوبی و بدی آنها قضاوت کند؛ یا به عادلانه بودن و انطباق آنها با حق و موازین صحیح انسانی کاری داشته باشد.

ولی اقتصاد به مثابه یک نظام، عبارت از مجموعه‌ای از عناصر و نهادها همراه با قواعد و ضوابطی است که در یک مکتب فکری برای رسیدن به هدف و مقصدی مشخص - که آن مکتب بر اساس عقاید و آرمانهای خود دنبال می‌کند - مقرر شده است؛ یا به این عبارت که مکتب اقتصادی عهده‌دار توجیه و تبیین صحیح بودن یک روش اقتصادی یا نبودن آن و مطلوب بودن یا نبودن آن است.

به سخن دیگر، علم اقتصاد می‌گوید که روابط اقتصادی چگونه هست! و مکتب اقتصادی می‌گوید که این روابط چگونه باید باشد! بنابراین وقتی گفته می‌شود که در اسلام مکتب اقتصادی ویژه‌ای وجود دارد، به این معنی نیست که به طور مثال در فقه اسلامی احکامی درباره تابع عرضه و تقاضا و تأثیر آن بر قیمتها یا شرایط تولید و توزیع و غیره مطرح شده است؛ زیرا بحث درباره همچو مسائل در عهده علم اقتصاد است؛ بلکه آنچه در مکتب اقتصادی اسلامی مطرح می‌شود، به طور مثال این است که برای برقراری عدالت و موازنه اقتصادی چه احکامی باید به اجرا گذاشته شود!

احکام اقتصادی اسلامی تحت عناوین خاص خود به طور گسترده در کتب فقهی مطرح شده‌اند و واژه‌های حلال و حرام مشتمل بر موارد مجاز و قابل عمل (حلال) و موارد ممنوع و غیر قابل عمل (حرام) در مورد آنها به کار رفته است. در این اثر به طور عمده مسائل ذیل اقتصاد اسلامی مورد تحلیل و ارزیابی قرار خواهند گرفت:

- بعضی از مفاهیم اساسی اقتصاد اسلامی؛
- فعالیتهای اقتصاد اسلامی؛
- معاملات پولی و قیمتها در نظام اقتصادی اسلام؛
- نقش بانکها در اقتصاد اسلامی؛
- ارزیابی مقایسوی برخی از مسائل اساسی اقتصاد اسلامی و غیر اسلامی با مکتبهای اقتصادی دیگر؛

- شیوه‌های تطبیق و تعمیم نظام اقتصاد اسلامی در کشور.

در پایان مباحث متذکره به نتیجه گیری و تقدیم پیشنهادها و نظریات نیز پرداخته خواهد شد.

اگر اقتصاد اسلامی را در دستورات اقتصادی دین خلاصه کنیم از این جهت خاص، اقتصاد اسلامی را نمی توان علم شمرد بلکه باید گفت اقتصاد اسلامی یک روش و برنامه عملی است؛ زیرا معمولاً وقتی از کلمه علم استفاده می شود، مراد ابزاری است که به کمک آن واقعیتهای جهان شناخته و تفسیر می گردد. ولی از کلمه مکتب و مذهب در مواردی استفاده می شود که یک راه و رسم عملی در تنظیم زندگی اتخاذ گردد تا به کمک آن واقعیتهایی که تا هنوز وجود نیافته اند، تحقق بخشیده شوند.^۱

منظور ما از کلمه اقتصاد اسلامی، سیستم اقتصادی است که در این سیستم، روش مخصوص اسلام در تنظیم حیات اقتصادی مجسم می گردد. چرا که سیستم اقتصادی اسلام خود دارای یک پایگاه فکری است که ما را بدان رهنمون می کند.

دیدگاه اسلام در مقوله رشد اقتصادی تنها مشوق رشد مادی نیست، بلکه رشد اقتصادی باید به تعالی روحی نیز کمک کند، یا به عبارتی دیگر نظام اقتصادی اسلام عبارت است از طرح کلی و هماهنگی که خطوط اصلی ارزشهای مورد نظر اسلام را از بعد عدالت اقتصادی برای رسیدن به اهداف اقتصادی جامعه نشان می دهد. این نظام جزئی از نظام کلی اسلام به شمار می رود که رفاه و آسایش انسان و تأمین بازارهای مادی او را با تولید، توزیع و مصرف کالاها و خدمات فراهم می سازد. این نظام به گونه ای است که در آن از یک سو زمینه برای حفظ منافع فرد و از سوی دیگر منافع جامعه فراهم است، بدون آنکه در بین این دو تضاد و تعارض باشد. در این نظام از یک نظر می توان گفت مالکیت فردی وجود دارد و از نظر دیگر اصولاً مالکیتی وجود ندارد؛ زیرا مالک اصلی خداست و اینها همه امانتهایی از او در دست انسانهاست و طبق قوانین الهی باید از آن استفاده شود.

اساس این سیستم بر آن است که هر کس به حقش برسد و به هیچ کس تحت هیچ عنوان ستمی روا داشته نشود؛ و این راهی انعطاف پذیر در مالکیت از نظر اسلام است.^۲

۱. سبحانی، حسن، دغدغه ها و چشم اندازهای اقتصاد اسلامی، چاپ اول، تهران: سمت، سال ۱۳۸۰ ه. ش، ص ۸.

۲. قاسمی، علی، طرز تفکر اسلام درباره کار و مالکیت، چاپ اول، انتشارات انجمن اسلامی معلمان، سال ۱۳۷۹.

اقتصاد اسلامی زیرمجموعه نظام اسلامی است برای هدایت همه فعالیت‌های اقتصادی جامعه اسلامی، بنابراین اقتصاد اسلامی بدون حکومت اسلامی غیر قابل تصور است. در قرآن آیات بسیاری وجود دارد که در آنها بیشتر به کلیات حقوقی، جهت‌ها و اهداف اقتصادی نظر دارد و این جهت‌ها و اهداف شاخص‌های اساسی نظام اقتصاد اسلامی را مشخص می‌کند.

اقتصاد اسلامی، مجموعه‌ای از مباحث مکتب اقتصادی، نظام اقتصادی و علم اقتصاد است که با روش خاص خود با توجه به فرهنگ، بینش و ارزش‌های اسلامی، تنظیم و ارائه شده است.^۱

نظام اقتصادی اسلام عبارت از مجموعه قواعد، قوانین و احکامی است که خداوند (ع) به عنوان شارع، آنها را از راه کلام قرآنی وضع فرموده است. قواعدی که چارچوب اجرایی آنها را سنت حضرت پیامبر (ص) تعیین می‌کند و در وضعیت‌های - نوین از طریق اجتهاد تعمیم می‌یابد تا شامل تخصیص منابع کمیاب، تولید، تبادل کالاها و خدمات و توزیع درآمدها و ثروت‌ها شوند.^۲

اقتصاد اسلامی سه مورد را همواره تحت بحث خود قرار می‌دهد: تولید، توزیع و مصرف. اقتصاد اسلامی سه هدف عمده دارد: امنیت اقتصادی، عدالت اقتصادی و رشد اقتصادی. هرگاه این سه هدف در جامعه‌ای تحقق یابد، آن جامعه از نظر اسلام از بعد اقتصادی توسعه می‌یابد.^۳

هدف نظام اقتصادی اسلام، تحقق رشد و توسعه اقتصادی است از این رو، باید دید نظام اقتصادی اسلام چگونه رشد و توسعه اقتصادی را تحقق می‌بخشد. در این جهت به بخشی از آیه ۹۶ سوره اعراف استناد می‌ورزیم:

وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِن

۱. کرمی، محمد مهدی و محمد پورمند نبی‌زاده، مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، چاپ دوم، تهران، سال ۱۳۸۱ ه. ش، ص ۱۷.

۲. یوسفی، احمد علی، ماهیت و ساختار اقتصاد اسلامی، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، سال ۱۳۷۷ ه. ش، ص ۲۲۴-۲۲۵.

۳. میرمعزی، سیدحسین، نظام اقتصادی اسلام (اهداف و انگیزه‌ها)، انتشارات اسلامی، سال ۱۳۷۸، ص ۱۳۲.

کذبوا فأخذناهم بما كانوا يكسبون؛ اگر مردمی که در شهرها و آبادیها زندگی دارند ایمان بیاورند و تقوا پیشه کنند برکات آسمان و زمین را بر آنها می‌گشودیم ولی (آنها حقایق را) تکذیب کردند ما هم آنان را به کیفر اعمالشان مجازات کردیم.

محققان اقتصاد اسلامی در طول تاریخ کتابهایی تحت عنوان خراج یا اموال مستقلاً نوشته‌اند و نویسندگان این کتب موضوعات مالیه دولت و از جمله جزیه و خراج را مستقلاً مورد بحث قرار داده‌اند و تا آنجا که ممکن بوده است به روشن شدن مسائل مربوط به خراج و جزیه کوشیده‌اند که می‌توان چند کتاب معتبر زیر را نام برد:

(۱) کتاب الخراج تألیف ابویوسف یعقوب بن ابراهیم، متوفای ۱۸۲ هـ.

(۲) کتاب الخراج تألیف یحیی بن آدم القرسی، متوفای ۱۰۴ هـ.

(۳) کتاب الخراج تألیف قدامه بن جعفر، متوفای ۳۲۰ هـ.

همچنان کتاب الاموال تألیف ماوردی بغدادی و ابویعلی (از کتب سیاست مدن) که

مورد توجه و استناد محققان و دانشمندان و نویسندگان قرار دارد، نیز قابل ذکر است.

همه اینها در مسئله مربوط به خراج تحقیقات ارزنده‌ای از جهات مختلف و پیرامون

مسائل گوناگون آن انجام داده‌اند.